

Е. Калинова

АНТИХИТЛЕРИСТКАТА КОАЛИЦИЯ И СЪДБАТА НА БЪЛГАРИЯ (1939–1945)*

В края на Втората световна война съдбата на България е в ръцете на лидерите на СССР, САЩ и Великобритания, които са начело на Антихитлеристката коалиция – очертаващия се победител в най-големия световен конфликт. Тяхното отношение към верния германски сателит, в какъвто на 1 март 1941 г. управляващите в София превръщат страната си, се определя както от традициите в довоенните контакти, така и от новите геополитически възможности, които победата разкрива пред трите победители. До разгрома на нацистка Германия и Япония съюзниците са принудени да съдържат амбициите си, макар между тях да припламват искрите на съперничеството за водещата роля в следвоенния свят. Независимо че почти до края на 1945 г. на преден план е изведено единството в борбата срещу общия враг, СССР, САЩ и Великобритания имат различни и променящи се в хода на войната планове по отношение на България. Тази статия е опит за синхронно открояване на основните прилики и разлики в тези планове и в резултатите от прилагането им през три периода: 1) в годините на войната, предхождащи създаването на Антихитлеристката коалиция; 2) от оформянето ѝ през втората половина на 1941 г. до обратата в хода на войната през лятото и есента на 1943 г. и 3) в завършващата фаза на постепенно надмощие и победа от есента на 1943 до края на 1945 г.

Между неутралитета и войната

Началото на Втората световна война поставя отношенията между България, от една страна, и СССР, САЩ и Великобритания – от друга, в различни плоскости. На 15 септември 1939 г. българските управляващи обявяват, че ще продължат да се придържат към политиката на неутралитет и необвързаност, следвана неизменно след националната катастрофа, застигнала страната през Първата световна война. Тази позиция напълно попада на Вашингтон, който остава верен на отдавна вкоренения изолационизъм¹ и също обявява неутралитет. До пролетта на 1941 г. САЩ проявяват към България добронамерена дистанцираност, като се задоволяват с призови за запазване на декларираната българска позиция², макар тя да придобива все по-доловима прогерманска окраска. Българите, от своя страна, пазят спомена за съчувствието, проявено от САЩ в края на Първата световна война към победена България, и се надяват на същата благосклонност при евентуално ново поставяне на националния въпрос. Тези надежди са попарени през лятото на 1940 г., когато българските управляващи преговарят с Румъния за връщане на отнетата през 1913 г. Южна Добруджа. Вашингтон отказва да се ангажира с подкрепа за териториални промени, които биха могли да допринесат за разрастване на войната³.

Много по-различно и най-вече активно е поведението на Англия и СССР към България и Балканите като цяло. За поколения британски политици регионът е важен заради интересите им към Проливите и Източното Средиземноморие. България е на подстъпите към тези региони и така попада в британските планове и действия, без да ѝ се отрежда първостепенна роля, запазена за Турция и Гърция. В края на 30-те години германската политика за ревизия на Версайското статукво засилва британските опасения за Балканите. До пролетта на 1941 г. Англия изпробва два варианта, за да защити интересите си

* Публикацията е част от изследване по проект към секция «Българистика» към програмата «Памет» на Университетския научноизследователски комплекс «Алма Матер» към Софийския университет «Св. Кл. Охридски».

в региона. Първият е да се въздейства върху управляващите в България, за да я обвържат в общ неутрален блок с Турция и Югославия или да я присъединят към Балканския пакт⁴. Така Лондон би преградил германското влияние, но за България това ще е отказ от реализиране на нейните претенции. Съседите ѝ обаче не биха жертвали свои територии, за да се спечели България за общия блок и затова тази британска идея е обречена на неуспех.

В решителния момент за спечелването на Балканите в края на 1940 и началото на 1941 г. Лондон се ориентира към втория вариант – преврат, заменящ българските управляващи с антигерманско правителство, което да продължи политиката на неутралитет. Подготовката му се извършва от Управлението за специални операции (Special Operations Executive – SOE), чиято задача е да организира антигерманска съпротива в балканските страни. В България английските служби привличат за ръководител на преврата лидера на БЗНС „Пладне“ д-р Г. М. Димитров и предвиждат югославска подкрепа за извършването му. В края на февруари 1941 г. заговорът е разкрит⁵ – пропада и вторият британски вариант да се осуети присъединяването на България към Пакта. На 5 март 1941 г. Англия къса дипломатическите отношения с България и след това Балканите вече не са в центъра на британската политика.

В началото на войната стремежът на Англия да укрепи позициите си на полуострова се сблъсква със съветските намерения. Важно място в тях заема стремежът да се гарантира сигурността на СССР, включително в черноморския район и Проливите. Трябва да се отбележи, че в политиката на Москва към България настъпва съществена еволюция. След установяването на дипломатически отношения между двете страни през лятото на 1934 г. в продължение на пет години приоритет за съветската дипломация има „сдържането“ на Германия с помощта на Франция и Великобритания. Отношението към България е формулирано много точно от ръководителя на съветската дипломация Михаил Литвинов: „Ние нямаме особени интереси нито в България, нито в другите балкански страни, нищо не искаме от тях и нашето отношение към тези страни се определя изключително от тяхното отношение към въпроса за мира или войната и затова нас особено ни интересува отношението на тези страни към Германия“⁶. Според Литвинов към България не е нужно да се проявява каквато и да е инициативност и ролята на Съветския съюз ще е просто роля на наблюдател⁷. За тази позиция е от значение и фактът, че от София също не идват сигнали за активизиране на двустранните контакти, които според българските управляващи неминуемо ще доведат до засилване на комунистическото влияние.

Москва започва да преодолява своята дистанцираност през лятото на 1939 г., като прави критична преоценка на изминалите пет години. Тя е плод най-вече на новата ситуация в международните отношения – от пролетта на същата година Европа живее в условията на предвоенна политическа криза. Това налага преформулиране на съветската външнополитическа стратегия и смени по върховете на съветската дипломация. Новият ѝ ръководител – Вячеслав Молотов, споделя разбирането, че „неопределеността и пасивността“ в съветската позиция към България до момента са били „само от полза за Германия, която използвайки свободата на действие... съумя да заеме там много стабилни икономически и политически позиции“⁸. Така се е улеснява проникването ѝ в Черно море, а това вече пряко заплашва Съветския съюз.

Но Германия не е единственият и дори до лятото на 1940 г. не е и най-сериозният конкурент на СССР на Балканите. В продължение на една година Москва трябва да противодейства най-вече на опитите на Англия и Франция да засилят позициите си в региона. Така в Кремъл се налага изводът, че „укрепването на търговските и политическите отношения с България придобива актуално значение“ и съветската страна трябва да поеме инициативата. Тя разчита на русофилските чувства на част от българското общество, на традиционния образ на „освободителката Русия“, на идеята за общите славянски корени. На по-прагматична

основа почиват прогнозите, че за българите СССР ще е по-приемлив партньор за преговори в сравнение с Англия и Франция, тъй като не само не е обвързан с Версайската система, но и самият той проявява ревизионистични тежнения; не участва пряко във войната и съвсем не на последно място – СССР е в приятелски отношения с Германия.

Важно преимущество на Москва е, че голям интерес към контакти с нея в България проявяват разнородни политически среди. Идеологическата близост е в основата на желанието на силите от левия политически спектър и най-вече на привържениците на нелегалната Комунистическа партия за по-тясно обвързване с първата социалистическа държава. Бързият ход на събитията през лятото и есента на 1939 г. оказва влияние и върху позициите на българските управляващи. Стремещт на цар Борис да се придържа към политиката на неутралитет изисква непримиримостта към Съветския съюз да се замени с повече такт и гъвкавост. Управляващите гледат с подозрение дипломатическите ходове на Англия и Франция, наясно са с желанието им да запазят крайно неизгодното за България статукво и се страхуват, че действията им за създаване на балкански фронт или за някакъв вариант на неутрален блок ще я въвлекат във военен конфликт с Германия. В тази ситуация цар Борис и правителството на Г. Кьосеиванов с основание вярват, че българските интереси диктуват запазване на неутралитета на страната и лавиране между Великите сили. Съобразявайки се с позициите на СССР в първата военна година и с обществените нагласи в България, управляващите фактори решават да активизират контактите с Москва, за да ги използват за целите на своята външна политика.

Така през есента на 1939 г. България и Съветският съюз започват постепенно да се сближават – най-осезаемо в търговската⁹ и културната¹⁰ сфера, но докато за българските управляващи това е напълно достатъчно, Кремъл го разглежда само като прелюдия към политическото обвързване. За да реши въпроса за своята сигурност, той се стреми да създаде „защитен вал“ по границите си, състоящ се от държави, в които съветското влияние да бъде гарантирано чрез политически, икономически и военни споразумения. В тези рамки се вписват съветските усилия от септември–ноември 1939 г. за сключване на пакт за взаимна помощ с България¹¹. Те са безрезултатни поради опасенията на цар Борис от комунизма. През есента на 1939 г. той разсъждава, че „една политика на сближение със Съветите би значела да навлезем в река, без да знаем колко е дълбока, и като настъпваме много и непредпазливо навътре, можем да се натъкнем неочаквано на пропаст и да хлътнем в нея... Познавам добре германците. Бяхме съюзници. Знаем качествата и недостатъците им. Те са обаче в днешните несигурни дни нашият щит срещу болшевиизма. Ще активизираме политиката си и към русите. Това е наложително днес...“¹². Въпреки очевидния напредък в българо-съветските отношения в края на 1939 и началото на 1940 г. цар Борис използва всеки удобен случай да подчертава пред западни дипломати, че подобряването им е внимателно дозирано, за да не попадне България в орбитата на страната, управлявана от „червения Петър Велики“, т.е. Сталин, но и не пропуска да посочи колко опасно би било прякото противопоставяне – както поради силата на СССР, така и заради русофилството на българския народ¹³. Засиленото внимание на Съветския съюз към България действително води до активизиране на българските комунисти. Убедени, че всяка стъпка, предприета от Москва, е правилна, те, макар и след известно объркване, одобряват пакта Рибентроп–Молотов, обявяват Англия и Франция за „агресори“ и стават горещи защитници на съветската политика, която според тях е насочена единствено към запазване на мира в Европа¹⁴. В тяхно лице Москва намира сериозна опора вътре в страната, на каквато не могат да разчитат другите държави. Но този голям плюс за съветската политика на практика се превръща и в най-важната пречка за плановете ѝ – поне докато страната се управлява от цар Борис и кабинетите, назначавани от него, а след смъртта му – от регентите начело с Богдан Филев.

Москва проявява разбиране към тези страхове и до есента на 1940 г. не повдига въпроса за политическо обвързване, разчитайки, че до него ще се стигне постепенно по пътя на търговията и културата, но най-вече като се спечелят българското обществено мнение и управляващите с щедро предоставяна дипломатическа подкрепа за решаване на най-важния за българите въпрос – за националното обединение. В официални съветски декларации се заявява, че СССР не само разбира „законните български искания“ към Румъния и за излаз на Бяло море, но е и готов да подкрепи България „за тези искания, ако се проведе някаква конференция“¹⁵.

Тази съветска политика е печеливша, що се отнася до противопоставянето на френското и английското влияние в България, тъй като Франция и Англия са против ревизията на балканските граници. Въпросът за Южна Добруджа обаче сблъсква Москва с друг претендент за влияние в страната – Германия. От лятото на 1940 г. именно тя става основният конкурент на СССР по отношение на България. Настойчиво поисканата от българското правителство германска подкрепа за връщането на Южна Добруджа с убеждението, че „Русия заедно с Добруджа ще ни докара и комунизма“¹⁶, извежда Германия напред в очертаващата се надпревара за влияние.

За Москва става ясно, че трябва да удвои усилията си за спечелване на България, още повече, че през октомври 1940 г. германски войски вече се разполагат на румънска територия. Неутралитетът, към който цар Борис продължава да се придържа и след създаването на Тристранния пакт, дава шансове на съветската политика и през ноември 1940 г. Молотов се опитва да я отстоява в разговорите си с Хитлер, на когото заявява, че СССР ще предостави на България гаранции, каквито Германия е дала на Румъния. Според Молотов съществува възможност СССР и България да се разберат помежду си, тъй като Москва е готова да гарантира, че вътрешният ред на страната няма да бъде засегнат¹⁷. Проблемът е, че България не е поискала такива, а в този момент е подложена на изключително силен натиск от Германия да влезе в Тристранния пакт. Москва няма време за губене и за по-малко от три седмици (от 19 ноември до 7 декември 1940 г.) осъществява дипломатическа офанзива, предлагайки на българските управляващи последователно няколко варианта на политическо обвързване – от гаранционен пакт през договор за взаимна помощ до споразумение за оказване на военна помощ без военни задължения на България към СССР¹⁸. И трите са придружени с обещания за задоволяване на българските териториални претенции, запазване на суверенитета на страната и оказване на всестранна финансова, икономическа и военна помощ¹⁹. Характерът, тонът и начинът, по който са отправени предложението, недвусмислено показват изключителния интерес на Москва към България.

Но залогът е твърде голям и за Германия, и за българските управляващи. Хитлер няма намерение да се лишава от стратегически важната българска територия, а съветската активност го кара да вземе окончателно решение за война срещу СССР. Цар Борис признава, че „дори по принцип не може да разговаря за помощ от болшевиките“ и съветските предложения само катализират решението му да не протака повече присъединяването към Тристранния пакт²⁰. От 1 март 1941 г. България е вече германски съюзник. Така съветските усилия през втория период от „българската“ политика на Москва завършват с провал, а на Москва не остава друго, освен да протестира пред София и Берлин, че „счита територията на България и Проливите за своя зона на сигурност и не може да се отнася с безразличие към действия, насочени против интересите на СССР“²¹.

Така и съветските, и британските усилия завършват с неуспех. Причините обаче са различни: за английския решаваща е невъзможността на Англия да предложи реална териториална цена за българския неутралитет, докато съветският се дължи най-вече на страховете на българските управляващи, че по-тясното свързване със СССР ще доведе до укрепване на съветските позиции в България и до засилване на българското комунистическо движение.

Първите години на Антихитлеристката коалиция и българската политика

Германо-съветската война от 22 юни 1941 г. променя местата на участниците в конфликта. Създава се Антихитлеристката коалиция и в нейните рамки Великобритания, САЩ и СССР отстояват своите интереси на Балканите, като всяка от трите страни се съобразява по необходимост със съюзниците си.

Промяната в отношението на САЩ към България настъпва преди създаването на коалицията. Повод е не толкова присъединяването към Тристранния пакт на 1 март 1941 г. (във Вашингтон си дават сметка, че малката балканска страна не може да устои на силния германски натиск), колкото настаняването на български войски и администрация в част от Западна Тракия и Вардарска Македония. За управляващите в София това е постигане на националното обединение, докато САЩ остро критикуват България като агресор спрямо Гърция и Югославия²². През лятото на 1941 г. във Вашингтон формулират два важни принципа, които остават актуални до края на войната. Първият изразява категоричното неодобрение на САЩ към всякакви предварителни или тайни договорености и споразумения, постигнати в хода на войната. Вторият е да се „проявява активен интерес към страдащите народи в Европа“ и Вашингтон да се ангажира с помощ и посредничество в случаите, когато някоя страна отправи молба с подобни искания²³. Прилагането на тези принципи към България започва, след като София под германски натиск обявява война на САЩ и Великобритания²⁴. Желанието на Вашингтон е да съхрани образа си на приятел, на когото българският народ в бъдеще може да разчита, а и информацията за отношението на българите към предприетата стъпка допринасят за следването на този курс²⁵. През втората половина на 1942 г. под натиска на своите съюзници и САЩ, и България са принудени да предприемат стъпки, които задълбочават негативната тенденция в двустранните отношения²⁶. Все пак американската пропаганда запазва съчувствения и загрижен тон, лишен от характерните за англичаните упреци и заплахи. Резултатите не закъсняват. Към пролетта на 1943 г. германските военни неуспехи разколебават вярата на българските управляващи в победата на Райха. Страхът от реално въвличане на страната във военни действия, както и призракът на „болшевизирането“ ѝ при германски разгром и съветско настъпление ги карат да обърнат очи към най-благоприятния от тяхна гледна точка вариант – сондажи за евентуална преориентация, адресирани към САЩ. Те се базират върху историческия опит, пропагандата и поведението на Съединените щати, които остават единствената неприятелска страна, на чиято обективност и добронамереност България може да разчита. Контактите в Женева и Истанбул обаче са все още „опипване на почвата“ и до конкретни договорености не се стига²⁷. Въпреки това постепенното обръщане на САЩ и България една към друга е факт, а интересите на управляващите среди сближават позициите на двете страни.

Различна като подход и резултати е политиката на Англия. До есента на 1943 г. нейните пропагандни и военни възможности на Балканите са минимални и затова стратегията ѝ се гради върху три свързани елемента. Първият е желанието да организира и контролира местни съпротивителни движения, които да задържат германски сили и в благоприятен момент да вдигнат въстание и подпомогнат съюзнически десант, който е вторият важен елемент. В резултат германците трябва да бъдат отблъснати от Балканите и там да се създадат правителства с прозападна ориентация, които да укрепят британските позиции и да предотвратят съветското влияние. За реализиране на този план Лондон залага на балканските земеделски партии, като ръководна и обединителна роля се отрежда на югославските им лидери (Дража Михайлович). Тази идея е в пряка връзка с третия елемент от британската стратегия. Желанието на Чърчил е да види полуострова обединен в конфедерация, ориентирана към Англия и съставляваща надеждна преграда срещу съветското проникване.

За въздействие върху българското обществено мнение Англия разчита на своята радиопропаганда, но и на емигрантите от БЗНС „Пладне“ около д-р Г. М. Димитров. Към средата на 1941 г. те създават в Йерусалим Национален комитет „Свободна и независима България“, който работи заедно с британските служби, и чрез двете организирани с тяхна помощ в Кайро радиостанции „Свободна и независима България“ и „В. Левски“ призовават за разгръщане на съпротивата в България и преориентиране към Англия²⁸. Ефектът е слаб поради разминаването между настроенята в България, одобряващи присъединяването на Вардарска Македония и Беломорието, и декларираното от британска страна неприемане на обединението и упреците и заплахите, особено след като през декември 1941 г. България обявява война на САЩ и Великобритания²⁹.

През цялата 1942 г. британските усилия са насочени към подготвяне на бъдещата Балканска федерация³⁰ и разгръщане на местната съпротива. Г. М. Димитров приема британската теза за водещата роля на Дража Михайлович и прави опити чрез БЗНС „Пладне“ и политическия кръг „Звено“ да организира съпротива в България в тясна връзка и под ръководството на Др. Михайлович и така да измести Комунистическата партия от създаването от нея съпротивително движение, подчинено на Москва³¹. Обратът в хода на войната през 1943 г. прави „Пладне“ и „Звено“ много резервирани към предложенията за съвместни действия с Др. Михайлович, а и той губи значението си за британските политици, тъй като става ясно, че Тито е голямата фигура в югославската съпротива.

Така от лятото на 1941 до есента на 1943 г. Англия не успява да осъществи първия елемент от балканската си стратегия – да създаде и контролира силно съпротивително движение под ръководството на пробритански настроени земеделски дейци. Англия разчита „Пладне“ да поеме властта и да стане стожер на британското влияние в противовес на съветското, а земеделците се надяват да застанат начело на управлението в резултат на съюзнически десант на Балканите. И едните, и другите обаче не познават реалното съотношение на силите в България и собственото си влияние. Усилията са безрезултатни, тъй като правителството на Б. Филев има здрави позиции, икономиката не е засегната, страната не воюва, а Германия изглежда сигурен съюзник, докато англо-американските войски са далеч, а британската пропаганда показва отрицателното отношение на Лондон към българското обединение. Първите стъпки за създаване на Балканска федерация също не дават търсения от Форийн офис ефект, с което и вторият елемент от британската стратегия не е изцяло реализиран, а третият – десант на Балканите, до есента на 1943 г. е практически неосъществим.

С началото на германо-съветската война през юни 1941 г. започва нов период в съветската политика към България – тя губи самостоятелното си място в съветската политика и отношението към нея се размива в общата линия към германските сателити. Подобно на Англия СССР се стреми да създаде и ръководи съпротивителни движения, които да задържат германските сили, а след войната да му осигурят политически позиции в съответните страни. На 22 юни 1941 г., в деня на германското нападение, Георги Димитров – генерален секретар на Изпълнителния комитет на Коминтерна, е извикан в кремълския кабинет на Сталин. В дневника си Димитров записва: „Разбрахме се за нашата работа. Засега Коминтернът не трябва да излиза открито. Партиите по места да разгръщат движение в защита на СССР. Да не се поставя въпросът за социалистическа революция... Става въпрос за разгром на фашизма, поробил редица народи и стремящ се да пороби и други народи...“³². В резултат на тази линия и на дисциплината на Комунистическата партия в България, въпреки неблагоприятните условия, се създава антихитлеристка въоръжена съпротива под контрола на Москва³³.

През 1942 г. Кремъл се стреми да активизира съпротивителното движение в Европа, като го изведе от тесните комунистически рамки чрез призив за създаване на широки

„народни фронтове“ от разнородни обществени и политически среди, а на следващата година с такава цел разпуска и Коминтерна. Българските комунисти се опитват да се съобразят с тази линия, но в специфичните условия на страна сателит въоръжената съпротива остава до края само тяхно дело, а създаденият едва през лятото на 1943 г. Национален комитет на ОФ привлича само няколко некомунисти, и то от „втория ешелон“ на легалната опозиция. През целия период Москва не формулира конкретни инициативи по отношение на България; протестира с умерен тон срещу използването на българската територия като германски плацдарм³⁴, но зает с тежестите на войната, Кремъл изглежда по-скоро доволен, че дипломатическите отношения са запазени и че на Източния фронт няма български войски.

Антихитлеристката коалиция по пътя към победата и мястото на България в плановете ѝ

През втората половина на 1943 г. обратът в хода на военните действия кара държавите от Антихитлеристката коалиция да отделят все повече внимание на политическите аспекти на военните победи. Тази нова насока проличава добре на срещата на тримата „големи“ в Техеран в края на годината. Решението вторият фронт да се открие в Северна Франция, а не на Балканите, има ясен политически смисъл – България остава извън сферата на военно присъствие на западните съюзници. Но това все още не означава, че те са загубили възможността да установят влиянието си в страната. Шансове им дават състоянието на война с България и фактът, че тя трябва да сключи примирие със САЩ и Англия. След Техеран основен акцент в действията на двете държави към България става принуждаването на страната по-бързо да скъса с Германия и да поиска примирие. С подписването му ще се предотврати съветско военно навлизане в България и ще се гарантира западното влияние.

Но зад това общо желание се крият различни намерения на САЩ и Англия. Чърчил винаги е преценявал България през призмата на гръцките интереси. При твърде ограничените след Техеран британски възможности за влияние в региона той си поставя за цел да постигне превръщането на страната в буфер между „съветска“ Румъния и „британска“ Гърция. За целта е нужно да се създадат условия, които да позволят на Англия по-активно участие в следвоенното устройство на България. Чърчил преценява, че това ще се постигне чрез подкрепа за антихитлеристката съпротива в страната, независимо че тя е организирана и ръководена от Москва. Така в началото на 1944 г. две британски мисии установяват връзка с българските партизани и осигуряват доставки на оръжие за тях³⁵.

За разлика от Англия САЩ отреждат на България по-активна роля при евентуално сключване на примирие. През лятото на 1943 г. американските разузнавателни служби разработват план за откъсване на България от Оста³⁶. За осъществяването му в Турция е изпратен Анжело Куюмджийски, а ръководителят на тези служби Уилям Донован търси съветското одобрение за активизирането на американската политика към България. Намеренията на Вашингтон са да бъде установено предимство за американското влияние в региона след войната, но и да се осигури включването на българската армия във военните действия срещу Германия. Тези намерения пораждаат конфликт с Лондон³⁷, тъй като става дума не само за конкуриране за влияние, но и за сериозни последици в случай, че България даде своя принос в разгрома на Германия. Те ще засегнат интересите на Гърция и Югославия, които, подкрепяни от Англия, разчитат на финансови и териториални компенсации от България.

Така западните съюзници имат обща цел – примирие с България, но се различават в плановете си за прилагането му. Бомбардировките на тяхната авиация постигат първата цел – в началото на 1944 г. правителството на Добри Божилов официално иска

примирие от САЩ, но изработването му отнема повече от пет месеца и то е готово едва на 25 август 1944 г., когато военната ситуация е съвсем променена³⁸. Настъплението на Съветската армия прави САЩ и Англия много внимателни по отношение на България, тъй като не искат да поставят на изпитание съюзните отношения в коалицията – малката балканска страна не е с трайно стратегическо значение за тях и от края на август 1944 г. те отстъпват инициативата на Москва.

За СССР България е част от съветската зона на сигурност. Към края на 1943 г. военните успехи му дават основание да формулира амбициозна стратегия за следвоенното гарантиране на своите интереси. В преговорите със западните съюзници в Москва (19–30 октомври 1943 г.) и Техеран (28 ноември – 1 декември 1943 г.) съветските дипломати се противопоставят на плановете на Чърчил за Балканска федерация и втори фронт на полуострова, насочени към предотвратяване на съветското влияние в Юго-източна Европа³⁹. От началото на 1944 г. Москва подновява своята активност към България, оказвайки дипломатически натиск върху правителството на Добри Божилов да скъса с Оста, като потърси нейното посредничество. Страхът обаче парализира българските управляващи и Божилов подава оставка⁴⁰.

Настъплението на съветските войски и капитулацията на Румъния в края на август 1944 г. не оставят място за лавиране. От този момент съдбата на България се решава извън София. На 5 септември 1944 г. СССР обявява война на българската страна, но настъплението на съветските войски е забавено, за да се създаде впечатление, че Отечественият фронт, доминиран от Комунистическата партия, сам носи отговорността за преврата, извършен на 8 срещу 9 септември 1944 г.⁴¹ Това е съобразено с формулираната в началото на годината съветска стратегия, според която след войната СССР трябва да си осигури „продължителен период“ на мир, безопасност и сигурност – „минимум 30 – максимум 50 години“, за да „излекува нанесените от войната рани“ и да стане „толкова силен, че за него вече да не бъде страшна никаква агресия в Европа или Азия“⁴². Основният приоритет е да се постигне ефективна система за сигурност, което е възможно само при запазване на добрите отношения със САЩ и Англия. Те са постижими само ако СССР се откаже от установяване на социалистически режими в хода на войната и след нея и затова социалистическата перспектива не е изоставена, а значително отдалечена във времето. Съветските планове предвиждат „държавния строй“ в окупираните и сателитните страни след войната да се основава на „принципите на широката демокрация в духа на идеите на Народния фронт“, а СССР да гарантира своята сигурност, като сключи с тях договори за взаимопомощ за продължителен срок. Тази стратегия прави възможен модела на „народната демокрация“ в съветската сфера на влияние, който със своя плурализъм в политическата, икономическата и духовната сфера (макар и с бързо намаляващ обхват) се отличава от съветския модел от 30-те години, но подобно на последния задължително трябва да води към социализма. Сталин се придържа към тази линия до края на 1947 г., когато бързата интеграция на Запада и решимостта му да противостои на съветското влияние обезсмислят по-нататъшните компромиси и отлагането на съветизацията на Източна Европа.

Към есента на 1944 г. Вашингтон изглежда склонен да приеме идеята за продължаващо и след войната сътрудничество с Москва. Затова по отношение на България САЩ оставят инициативата изцяло в ръцете на СССР както поради стремежа на Рузвелт да запази добри отношения със Сталин⁴³, така и поради неизживените разбирания за ограничения обхват на сферата на американските интереси. Чърчил обаче не може да си позволи подобна дистанцираност – съветското настъпление на юг застрашава британските интереси в Източното Средиземноморие. Единственото британско средство за противодействие остава постигането на предварителни договорености със Съветския съюз, като Чърчил с основание разчита на готовността на Сталин да се съобразява

с интересите на съюзниците си⁴⁴. Още по-належащо става договарянето, след като Москва обявява война на България, за да има основание за военно присъствие и оттук – водеща роля в бъдещото примирие. В началото на октомври 1944 г. Чърчил поставя на изпитание готовността на Сталин за компромиси, като настоява за изтегляне на българските войски от Беломорието и поставя условия за участието на България във войната срещу Германия⁴⁵. Тези претенции и предложението на Чърчил за 25% западно влияние в България имат за цел да защитят британските интереси в Гърция. След като получава съгласието на Сталин за тях, Лондон на практика губи интерес към България. През 1945 г. Англия не създава проблеми на СССР по отношение на България и това ясно проличава в поведението ѝ във връзка с опитите за прилагане на Ялтенската декларация, инцидента с бягството на д-р Г. М. Димитров и неохотата, с която подкрепя американските действия при отлагането на парламентарните избори през лятото на 1945 г.⁴⁶ Във Форийн офис са загрижени да не дразнят СССР, тъй като ситуацията в Гърция е твърде сложна и съвсем не в полза на Англия и подкрепяното от нея правителство. Дистанцираността от ставащото в България се доказва и от намеренията на Форийн офис за бързо сключване на мирен договор със страната и изтегляне на английската мисия от Съюзната контролна комисия (СКК), независимо дали българското правителство отговаря на британските стандарти за демокрация⁴⁷.

В позицията на САЩ към България се наблюдава еволюция, обратна на английската. От края на август 1944 г. до началото на 1945 г. Вашингтон не проявява особен интерес към процесите в страната, която е оценена като важна за стратегическата сигурност на СССР⁴⁸. С приближаването на края на войната срещу Германия и постепенното излизане на преден план на въпросите на следвоенното устройство на Европа американската политика се активизира, съзирайки нови възможности за политическа и икономическа експанзия. По предложение на президента Рузвелт конференцията на „тримата големи“ в Ялта през февруари 1945 г. приема Декларация за освободена Европа, която в продължение на година е основен инструмент на САЩ по отношение на бившите германски сателити. Декларацията предвижда трите държави победителки да оказват помощ при избирането на демократични правителства⁴⁹. Това означава равнопоставеност на трите и противоречи на постигнатите от СССР водещи позиции в България и Румъния. Но Декларацията предвижда право на вето на всяка от победителките върху тристранните действия, което успокоява Сталин и той слага подписа си под нея. „Несъвършенствата“ на декларацията не са случайни – САЩ искат чрез нея да демонстрират новата си активна позиция в Европа, но в навечерието на решаващата битка с Германия не си позволяват да се противопоставят открито на съветските интереси. Желанието за компромиси е взаимно и когато през април 1945 г. САЩ предлагат Декларацията да се приложи към планираните за същия месец избори в България, СССР използва правото си на вето, но все пак съветва българите да отложат изборите⁵⁰.

Непосредствено след края на войната срещу Германия, което съвпада и със смяната на Рузвелт с Труман, Вашингтон постепенно втвърдява политиката си към СССР. Първите признаци се усещат и в действията спрямо България. Държавният департамент одобрява приютяването на най-отявления противник на комунистите – д-р Г. М. Димитров, във вилата на своя политически представител Мейнард Барнс, рискувайки директен сблъсък с българските власти и съветската част на СКК в страната. САЩ отхвърлят съветското предложение за възобновяване на дипломатическите отношения на победителите с бившите сателити, защото там нямало „ободряващи признаци за демократизиране“, и настояват за равнопоставеност в СКК в тези страни. На Потсдамската конференция през лятото на 1945 г. Труман категорично заявява, че мирни договори с Румъния и България ще бъдат сключени само с признати демократични правителства⁵¹.

Втвърдяването на американската политика обаче е добре премерено и разчетено на натиск върху Москва за отстъпки в стратегически важни за САЩ региони, без да се стига до крайности. Тактиката е натискът да се осъществява не директно от Вашингтон, а като се подпомагат внимателно вътрешните опозиционни сили в България и Румъния и чрез тях да се оспорват позициите на СССР в региона. Кулминация на тази политика в България е отлагането на изборите през август 1945 г. и оформянето на легална опозиция. Тези успехи на американската политика са свързани с особено активния и дори надхвърлящ указанията на Държавния департамент политически представител на САЩ в София М. Барнс. Той искрено се стреми да подпомага усилията на опозиционно настроения земеделски лидер Никола Петков за демократизиране на страната, но не това е водещо за началниците му във Вашингтон⁵². Създавайки проблеми пред признаването на българското правителство и пред бъдещия мирен договор с него, САЩ се стремят да изтръгнат отстъпки от СССР най-вече за контрола върху Япония.

Компромисът е постигнат в края на декември 1945 г. – Москва се съгласява с американския приоритет в контролната комисия за Япония, а Вашингтон се отказва от по-нататъшни настоявания за реорганизация на българското правителство и от подкрепа за опозицията. Този отказ, маскиран с идеята за включване на двама представители на опозицията в правителството след изборите от ноември 1945 г.⁵³, недвусмислено показва, че подкрепата на САЩ за силите, стремящи се към изграждане на България по демократичен модел, е била конюнктурна и насочена към постигане на други цели. В края на 1944 г. Англия, а година по-късно и САЩ се отдръпват от България, която егостично са използвали като средство за изтръгване на отстъпки от Москва. Реализирали своите цели в други, стратегически важни за тях региони, те не оспорват оставането на България в съветската сфера на влияние и в следващите десетилетия виждат в нея единствено верния съветски сателит, на който обаче те самите не са дали никакъв шанс. За разлика от тях през войната Съветският съюз оценява геополитическата стойност на България и се стреми да противодейства на опитите както на Германия, така и на своите съюзници от Антихитлеристката коалиция да предотвратят утвърждаването на съветското влияние в страната. От тази гледна точка превръщането на България в най-надежден съветски съюзник в центъра на Балканите несъмнено е сериозен успех за Москва, поне до края на 1989 г.

¹ *Кисинджър, Х.* Дипломацията. С., 1997, с. 331, 333.

² *Калинова, Е.* Победителите и България 1939–1945. С., 2004, 41–45.

³ *Тошкова, В.* България в балканската политика на САЩ 1939–1944. С., 1985, 69–70, с. 72.

⁴ *Димитров, И.* Англия и България (1938–1941). С., Б. Г., 1983, 29–51, 60–72, 116–117; *Калинова, Е.* Дипломатът и историята. (Мемоарите на Джордж Рендъл през погледа на историка). – Ново време, 1992, № 4, 91–92.

⁵ Българските власти разкриват заговора и през нощта на 21 срещу 22 февруари 1941 г. правят опит да арестуват д-р Г. М. Димитров. Той успява да избяга и е приютен в британската легация, а след това е скрит в багажа на легацията и с камион е откаран в Турция. Така започва животът му на емигрант, работещ с британските служби за разгръщане на антигерманската съпротива в България. – *Мозер, Ч.* Д-р Г. М. Димитров. Биография. С., 116–118, 122–124; *Димитров, Г. М.* Спомени. С., 1993, 145–150.

⁶ *Жила, Л.* Някои аспекти от политиката на СССР към България (1935–1940). – Исторически преглед, 1997, № 4, с. 121.

⁷ Тази съветска дистанцираност ясно проличава в поведението на Москва по отношение на два ключови епизода от българските външнополитически усилия – подписването на българо-югославския пакт за „ненарушим мир и искрено и вечно приятелство“ (24 януари 1937 г.) и на Солунските споразумения (31 юли 1938 г.), които отменят военните клаузи на Ньойския договор. По отношение на българските претенции към Южна Добруджа обаче съветската подкрепа е ясно изразена. – (вж.: *Спасов, Л.* Звездните мигове на българската дипломация (1936–1939). – В: История на Българите. Т. 4. Българската дипломация от древността до наши дни. С., 2003, 428–429, 433, 437–439).

⁸ Тези нови оценки се съдържат в документ на Близкоизточния отдел на Народния комисариат на външните работи (НКВР) от 1 август 1939 г., озаглавен „Докладна записка по въпроса за съветско-българските отношения“. – *Жила, Л.* Цит. съч., 126–127.

⁹ На 11 декември 1939 г. между СССР и България е подписана въздухоплавателна конвенция, а на 5 януари 1940 г. – договор за търговия и корабоплаване. През февруари–март 1940 г. е постигнато споразумение за редовна въздушна линия между двете столици, а между Одеса и Варна е установена връзка по море; във Варна започва да функционира съветско консулство вж. (*Коен, Д.* Внешнеторговые договоры Болгарии (1939–1944 годы). – *Bulgarian Historical Review*, 1998, № 3–4, 97–99; *Спасов, Л.* Българо-съветски дипломатически отношения 1934–1944. С., 1987, 101–106).

¹⁰ *Сирков, Д.* България и Германско-съветският пакт за ненападение от 23 август 1939 г. – В: България и Русия през XX век. Българо-руски научни дискусии. С., 2000, 139–143.

¹¹ По-подробно вж.: *Калинова, Е.* Победителите и България 1939–1945. С., 2004, 75–87.

¹² *Тошкова, В.* Цит. съч., с. 53.

¹³ *Рачев, С.* Чърчил, България и Балканите (1939–1945). С., 1998, с. 37, 43.

¹⁴ *Лебедева, Н.* Служба связи Коминтерна и балканските страни в годы Второй мировой войны. – В: България в сферата на съветските интереси. С., 1998, с. 317.

¹⁵ *Спасов, Л.* Време на изпитания и дипломатически победи (1939–1941). – В: История на България. Т. 4. Българската дипломация от древността до наши дни..., 460–461.

¹⁶ Думите са на пълномощния министър в Берлин Първан Драганов (вж. пак там, с. 461). Общественият нагласи в полза на СССР са доловени и от чуждестранните дипломати в София. В докладите на американската легация до Държавния департамент още от началото на 1940 г. се отбелязва, че очертаващата се „забележителна роля“ на СССР в международните отношения активизира дейността на българските комунисти, а влиянието на Москва в страната нараства. Особено силно впечатление правят чувствата, изразени по време на гостуването на московския футболен отбор „Спартак“ през август 1940 г. Американският пълномощен министър Джордж Ърл изумено докладва, че по време на мача „на всяка добра игра на гостите тълпата реवेशе в знак на одобрение и оставаше напълно безмълвна, когато българският тим беше по-добрият“ (вж.: *Тошкова, В.* Цит. съч., с. 49, 51, 73).

¹⁷ Целта на Хитлер е „да попречи на руския достъп до Босфора през Румъния“ и по този повод той твърди, че „що се отнася до Русия, става по-трудно да се преговаря и да се насочват нейните амбиции на изток. Напротив, господин Молотов даде да се разбере, че той е повече от всичко заинтересован от Балканите“ (вж.: *Городецки, Г.* Балканският ключ и решението на Хитлер за операция Барбароса. – В: България и Русия през XX век..., 146–147). По-подробно за срещата на Молотов с Хитлер вж. също: *Городецки, Г.* Миф „Ледокола“. М., 1995, 105–111.

¹⁸ *Калинова, Е.* Победителите и България 1939–1945. С., 2004, 81–85.

¹⁹ Дипломатически документи по участието на България във Втората световна война. Съст. Чочо Билярски, Иванка Гезенко. С., 2006, 123–129.

²⁰ *Спасов, Л.* Време на изпитания и дипломатически победи..., с. 467.

²¹ Пак там.

²² На 24 април 1941 г. президентът Рузвелт прилага възприетия от САЩ принцип за непризнаване на постигнати чрез насилие териториални промени и определя България като агресор, а заместник-държавният секретар Съмнър Уелс обвинява българските управляващи среди в съучастничество на германците при разрушаването на европейската цивилизация. (вж.: *Тошкова, В.* Цит. съч., с. 107).

²³ Пак там, 113–114.

²⁴ Българските управляващи послушно изпълняват волята на Берлин, като дори не подлагат въпроса на сериозно обмисляне с надеждата, че войната ще е само „символична“. Решението е взето почти „единодушно“ от кабинета на 12 декември 1941 г. и „с акламации и без разисквания“ от Народното събрание на заседание от 13 декември, което премиерът Б. Филов със задоволство определя като „великолепно“, а пресата – като „историческо“. (вж.: *Филов, Б.* Дневник. С., 1990, 433–434).

²⁵ Генералният консул на САЩ в Истанбул Самюъл Хонакър уведомява: „Когато на 13 декември беше обявена война на Америка, цяла България ахна. Това вече бе съвсем неочаквано... Отначало хората не можеха да повярват, а после приеха декларацията за война с Америка за нелепа и смешна и като проява на лоша политика. Антиамерикански настроения нямаше. Дотогава почти не бе имало и антиамериканска пропаганда. За повечето хора Америка винаги е била страната на чудесата, а американците – приятелски настроен народ, който няма каквито и да било апетити на Балканите. Америка беше приятел на България. Хората говореха, че войната с Америка е формална, че тя няма да въвлече страната в стълкновение с нея. Америка беше твърде далече...“ (вж.: България – своенравният съюзник на Третия райх. Сборник документи. Съст. В. Тошкова и др. С., 1992, с. 94).

²⁶ На 5 юни 1942 г. САЩ обявяват война на Румъния, Унгария и България, а българското правителство закрива американските учебни заведения в страната.

- ²⁷ България – своенравният съюзник..., с. 117; *Бол, М.* Студената война на Балканите. С., 1999, с. 44; *Котев, Н.* Американското разузнаване в България (1939–1945 г.). – В: Известия на Националния център по военна история. Т. 54. С., 1992, с. 88.
- ²⁸ *Рачев, С.* Цит. съч., 146–147; *Мозер, Ч.* Цит. съч., 134–136.
- ²⁹ В отговор на 25 декември 1941 г. Англия на свой ред обявява война на България.
- ³⁰ В началото на 1942 г. в Лондон представители на гръцкото и югославското емигрантско правителство сключват договор за икономически, политически и военен съюз след войната, който да стане основа за бъдещата Балканска федерация (вж.: *Гунев, Г., И. Илчев.* Уинстън Чърчил и Балканите. С., 1989, с. 175).
- ³¹ *Рачев, С.* Цит. съч., 161–162, 169–171; *Мозер, Ч.* Цит. съч., 138–139; *Калинова, Е.* България в плановете и действията на Великобритания 1939–1944. – В: Втората световна война и Балканите. С., 2002, 26–28.
- ³² *Димитров, Г.* Дневник (9 март 1933–6 февруари 1949). С., 1997, с. 236.
- ³³ *Валева, Е., Н. Васильева.* К истории отношений СССР, Коминтерна и болгарского антифашистского движения (1941–1943 гг.). – В: Българо-съветски военни и политически отношения 1941–1947 г. С., 2000, 10–12.
- ³⁴ България – своенравният съюзник..., с. 57.
- ³⁵ Пак там, 185–186, 187–188, 196, 201–202; *Знеполски, Д.* Посмъртна изповед. С., б. г., 153–154, 165–166; *Трънски, С.* Невъзможни истини. С., 1994, 12–13. *Рачев, С.* Англия и съпротивителното движение на Балканите 1940–1945. С., 1978.
- ³⁶ По-подробно вж.: *Калинова, Е.* Победителите и България..., 53–60.
- ³⁷ *Бол, М.* Цит. съч., с. 54, 62; *Котев, Н.* Цит. съч., с. 89.
- ³⁸ *Тошкова, В.* Цит. съч., 265–271.
- ³⁹ Московската конференция на министрите на външните работи на СССР, САЩ и Великобритания 19–30 октомври 1943 г. Сборник документи. С., 1984, 387–388; Техеранската конференция 28 ноември – 1 декември 1943 г. Сборник документи. С., 1984.
- ⁴⁰ *Спасов, Л.* Българо-съветски отношения..., 165–168.
- ⁴¹ *Васильева, Н.* Военные аспекты советско-болгарских отношений (22 июня 1941–9 сентября 1944). – В: България и Русия през XX век. Българо-руски научни дискусии. С., 2000, 158–160.
- ⁴² *Волокитина, Т.* Перспективы развития Болгарии после Второй мировой войны. Взгляд из Москвы (новые документы российских архивов). – В: България и Русия през XX век..., 240–241.
- ⁴³ Рузвелт след срещата на „тримата големи“ в Техеран заявява: „Трябва да кажа, че си „паснахме“ с маршал Сталин. Той е човек, който съчетава огромна непреклонна решимост със здрав добронамерен хумор. Вярвам, че е истински представител на сърцето и душата на Русия; вярвам също, че и за в бъдеще ще се разбираме много добре с него и с руския народ – наистина много добре“ (вж.: *Кисинджър, Х.* Цит. съч., с. 362).
- ⁴⁴ В мемоарите си Чърчил точно определя както причините за прилагането на тази тактика, така и същността ѝ: „Настъплението на Съветската армия в Централна и Източна Европа през лятото на 1944 г. наложи спешното постигане на политическо споразумение с руснаците за тези райони“ (вж.: *Чърчил, У.* Мемоари. Т. 6. Триумф и трагедия. С., 1995, с. 77).
- ⁴⁵ „Процентната сделка“ е предложена от Чърчил на Сталин по време на визитата на британския премиер в Москва през октомври 1944 г. Срещата е описана в мемоарите на Чърчил. (вж.: *Чърчил, У.* Цит. съч., 218–219). Стенограмата от нея и от последвалите „пазарлъци“ по процентите между Идън и Молотов вж. в: България – непризнатият противник..., 83–86, 89–96. В съветското планиране също присъстват идеите за споразумение за разграничаване на сферите на сигурност в Европа „по принципа на най-близкото съседство“ (вж.: *Волокитина, Т.* Цит. съч., 244–245).
- ⁴⁶ *Калинова, Е.* Победителите и България..., 31–32.
- ⁴⁷ *Пинтев, С.* България в британската дипломация 1944–1947. С., 1998, 130–145.
- ⁴⁸ САЩ се отказват от активно участие в преговорите за примирие с българската делегация в Кайро и са твърде дистанцирани при подготовката на Съгласението за примирие, подписано на 28 октомври 1944 г. в Москва.
- ⁴⁹ България – непризнатият противник..., с. 210.
- ⁵⁰ *Калинова, Е.* Победителите и България..., 237–239.
- ⁵¹ Берлинската конференция 17 юли – 2 август 1945 г. Сборник документи. С., 1987, 335–336; *Тошкова, В.* Мирът с България (1945–1947): Амбиции и постижения на „Голямата тройка“. – Военноисторически сборник, 1997, № 6, 36–39.
- ⁵² *Калинова, Е.* Победителите и България..., 336–357.
- ⁵³ *Баева, И., Е. Калинова.* Следвоенното десетилетие на българската външна политика (1944–1955). С., 2003, 86–90.